

Örnar och fiskgjuse på Mäläröarna

Bertil Dolk

Jag kommer i den här artikeln att försöka ge en bild av havsörn, kungsörn samt fiskgjuse. Dessa tre arter är numera relativt vanliga häckfåglar i Sverige och förekommer på Mäläröarna i varierade utsträckning.

"Han har fjärdarnas tunga böljegång och stormvindens våldsamma svep i sina vingar. Hans diaboliskt djärva profil, massiva former och tungt draperade fjäderbonad giva honom ett utseende som vore han huggen ur urbergshällen, på vilken han satt sig till vila, eller utskulpterad ur den vresiga strandfurans vindvridna stam. Att se havsörnen, där han likt en drivande sky seglar på luftrömmarna, högt uppe idet blå eller där han jagar ute på stormpiskade fjärdar, är en upplevelse, en fest för ögat. Då är han storstilad, ouppnåelig, sublim! Då är han fursten bland storfåglar, sjökonungen, havets och luftens härskare." (Citat från Thor Högdals bok Gammel-Ante, 1923).

Havsörnen *Haliaeetus albicilla* är en stationär fågel när den väl har etablerat sig i ett häckningsrevir, vilket medverkade till den kraftiga tillbakagång som förekom i Sverige efter mitten av 1800-talet. En hänsynslös jakt, där man inte ens drog sig för att skjuta ruvande fåglar, ledde till att arten hade minskat till ett minimum längs Östersjön och till ett fåtal par i Lappland, när fågeln fridlystes 1924. Innan dess var havsörnen etablerad som häckfågel i hela landet och den betecknades i början av 1800-talet som vanlig på Ostkusten, utefter Bohuskusten och fanns vid alla större insjöar.

Gammal havsörn lyfter.

Fridlysningen resulterade i en svag men tydlig uppgång längs Östersjön och minskningen upphörde i övriga delar av riket.

På grund av det allmänna bruket av biocider under 1950- och 1960-talen, framförallt DDT och PCB minskade populationen katastrofalt igen. Under en period uppvisade Östersjöns havsörnar de högsta DDT- och PCB-halterna i världen. Trenden vände först under 1970-talet efter förbud mot biocidanvändning och stödutfordring med giftfri föda vintertid.

Sedan slutet av 1970-talet har arten sakta men säkert ökat och till vår glädje även sedan slutet av 1990-talet ökat markant. Redan 1991 uppgick det svenska beståndet till mellan 130 och 160 par, fördelat på i huvudsak tre områden, 90-100 par i Östersjöns kustområde, 30-50 par i norra Norrland från Lycksele lappmark och norrut, dessutom finns ca 10 par kring Norra Kvarken. Efterhand som arten har ökat har delar av beståndet sökt sig tillbaka till gamla häckningsområden i inlandet och då främst i vårt närområde, Uppland, Södermanland och Östergötland. I slutet av 1990-talet och framåt har arten sökt sig till revir som inte varit besatta på mer än 100 år.

Det största hotet mot havsörnen i dag är illegalt jakt. I denna vår upplysta tid är nästan 25 % av inlämnade döda havsörnar skottskadade. Andra hot är friluftslivet och skogsbruket som ibland spolieerar häckningar.

Havsörnens internationella utbredning börjar i väster på Islands västkust och sydvästra Grönland, går genom norra Europa och Asien till nordöstra Sibirien och Stilla havet. Arten är sällsynt i västra Europa men vanligare i Skandinavien och Östeuropa. Ungefär 80 % av världspopulationen på ca 3 500 par återfinns i tre områden, Norge med ungefär 1 700 par, Östersjön samt Volgadeltat. Havsörnen föredrar skogshäckning i Sverige, men i Norge och på Grönland är klipphäckning en nödvändighet. Exploateringen av skogsmark har i flera områden blivit en begränsande faktor. Grova tallar för det stora upp till ett ton tunga risboet samt närhet till vatten för näringssök är viktiga faktorer för en lyckad häckning. Lika viktigt för en framgångsrik häckning är ostörd omgiv-

ning. Vid boet kan man höra den annars ganska tysta fågeln, vars läte påminner om spillkråkans revirläte. Ruvningen av de två vita äggen sköts företrädesvis av honan. Går häckningen bra så kan två ungar kläckas efter 35-40 dygns ruvande, efter ytterligare 70-75 dygn är ungarna flygga. Även om havsörnen som gammal ofta stannar i närheten av födelseorten, flyttar en del unga örnar ända ner mot Centraleuropa under vintern.

Havsörnen är vår största rovfågel med ett jämbrett vingspann på över två meter med tydligt fingerliknande hand. Den vuxna fågeln är omisskännlig med ljust huvud, mycket kraftig näbb och kort vit kilformad stjärt. Den juvenila fågeln är oftast mörkt kanelbrun med mörkt huvud och näbb samt brun iris, men ljusare individer förekommer. Under hela ungdomstiden har havsörnen en diffus vit armhåla vilket skiljer den från andra stora örnar. Andra- och tredjeårsfågeln har inslag av ljusa bröst- och ryggfjädrar, samt en del blekta fjädrar och somliga som är mera mot röd-bruna.

Näbben grånar även mer och mer för att hos den vuxna fågeln bli gul. Ungfågeln antar långsamt den utfärgades dräkt. Processen är i femårsåldern är nästan helt fullbordad, även om ögats gula iris och huvudets blekgula färg ännu kan dröja några år. År 1848, när Magnus von Wright gav ut sin skrift om Helsingforstraktens fågelfauna, kände man ännu inte till åldersbestämningen via dräktens variation. Till och med professor Sven Nilsson i Lund ansåg, att det fanns två arter av havsörn i Norden, stor havsörn och havsörn. Först när Wilhelm von Wright år 1850 publicerade sina observationer över havsörnens dräkter blev det klarlagt att större havsörnen i själva verket var en ung havsörn.

Även på Ekerö har vi märkt en ökning av antalet havsörnar. Det är oftast höst- och vinterobservationer som görs, men även under sommar och vår kommer det nuförtiden stadigt in rapporter. Hur många fåglar som rör sig i området är svårt att säga, då det ofta är samma fågel som rapporteras från flera platser. Men vi vet att för något år sedan räknades nästan 20 havsörnar samtidigt på isen norr om Adelsö när

örnarna satt och väntade på att komma över skräpfisk från yrkesfiskare. Havsörnen livnär sig mest på fisk och sjöfågel samt i stor utsträckning, främst vintertid, på kadaver. På senare tid när skarvkolonierna blivit fler och större har havsörnen börjat intresserat sig för jakt i dessa. Ungskarvarna har ingen möjlighet att undkomma i de öppna bona utan är ett lättfångat byte. När havsörnen jagar sjöfågel försöker han att trötta ut en redan utmattad eller skadad individ som tvingas att oupphörligt dyka med örnen hängande över sig tills bytet inte orkar längre. Jämfört med kungsörnen är dock havsörnen en lite sämre jägare.

Kungsörnen *Aquila chrysaetos* drabbades även den av den hänsynslösa rovfågelsjakten i

början av 1900-talet. Innan dess är uppgifter om populationen knapphändiga och inte tillförlitliga. Det förekommer uppgifter om enstaka häckningar i både Götaland och Svealand, men man kan inte utesluta förväxlingar med havsörnen i vissa fall. Säkerställda tidiga häckningar från Gotland finns dock, där försvann kungsörnen som häckfågel under 1850-talet. August Karlsson gav år 1894 med dessa ord uttryck för hur den dåförtiden uppfattades: *"Kungsörnen är en i hög grad modig, grym och glupsk roffågel. Hans fruktansvärda vapen, näbb och klor, äro ofantligt starka, krökta och spetsiga"*. Holmgren skrev i sin fauna 1867: *"Kungsörnen är en ganska skadlig fogel och detta inte endast för jagtbanan, utan äfven för tamdjuren"*.

Yngre kungsörn uppvaktad av ormvuråk.

Tyvärr sköts alltför många örnar för skottpengar, som den tidens myndigheter satte på deras huvuden. Under 1920-talet bedömdes läget för arten som kritiskt och kungsörnen fridlystes 1924. Förmodligen var gränserna för kungsörnens utbredning i Sverige på 1800-talet ungefär lika som de häckningsområden vi ser i dag. De nordliga delarna av det norrländska skogslandskapet hyser närmare 55 % av kungsörnsstammen och längs fjällkedjan häckar inemot 35 %

vilket nu som tidigare lägger tyngdpunkten i den svenska utbredningen till Norrland. Tydligt märker man att häckningarna förläggs till glest befolkade områden. Dock har under senare tid häckningar observerats närmare kusten och större tätorter, vilket tyder på en långsam ökning av beståndet. Arten beräknades till något under 600 par i Norrland och Dalarna 1990, och har sedan dess sakta ökat.

Situationen kan dock snabbt förändras om

skyddsjakt i fjällvärlden tilläts eller om grova boträd inte sparas av skogsbrukarna. I södra och mellersta Sverige och då speciellt på Gotland har kungsörnen återtagit forna häckningsområden. Sedan den första häckningen 1952 har den gotländska stammen av regelbundet häckande fåglar ökat till över 30 par. Även i Skåne hade man i början av 1980-talet något enstaka par som häckade och sedan 1989 har antalet häckande kungsörnar ökat till minst 6 par i detta landskap. Sedan 1999 ökar stammen långsamt i hela Sverige med undantag för fjällkedjan vilket kan tyda på att otillåten jakt förekommer där.

Kungsörnens utbredningsområde på norra halvklotet är vidsträckt. Den förekommer från nordvästra Afrika över stora delar av Europa över större delen av Asien till Kanada och de västra delarna av USA ända ner mot Mexiko. Den har på många ställen trängts undan till otillgängliga trakter på grund av förföljelse. I Europa återfinns man arten främst i berg och höglänt fjällteräng från Spanien till norra Ryssland. I Sverige häckar kungsörnen företrädesvis i fjällbranter, som dock inte behöver vara speciellt höga. Ofta återfinns man bona i branter som är lägre än 25 meter och endast 25 % av kungsörnbona ligger i branter som är högre än 50 meter. Dock är en betydande del av beståndet beroende av grova träd för bobygget främst tall men i södra Sverige även ask och ek. Provbörningar av friska boträd i Norrland har visat en medelålder på 311 år och träd med murken kärna minst 370 år. I boet som ofta används år efter år om paret inte störs, lägger honan vanligtvis två vitmelerade ägg, som väsentligen ruvas av henne. Efter ungefär 45 dygn kläcks ungarna och de blir flygga efter ytterligare 75-80 dygn, men är beroende av föräldrarnas jakt ytterligare i flera veckor.

Kungsörnen är en kraftfull långvingad örn med lång stjärt, som ofta jagar lågt utefter marken sökande mindre däggdjur alternativt fåglar som den gärna överraskar. Den kan även kretsande på hög höjd spana efter kadaver eller byte som slås efter störtstyrt. I både kretsflykt och glidflykt hålls vingarna oftast något vinklade uppåt. Ungfåglarnas dräkt skiljer sig från den adulta örnens mörkt gråbruna dräkt genom att på vingunder-

sidan uppvisa vita fläckar av varierande storlek på inre delen av handen, dessutom är ungfågeln långa stjärt vit med ett kraftigt svart band ytterst, till skillnad från de gamla örnarnas grå med mörkare ytterdel. Den unga kungsörnen behöver 4-5 år på sig för att lägga sig till med den vuxna fågelns dräkt, sist dröjer oftast det vita vid stjärtroten kvar, när fågeln i övrigt, antagit den adulta dräkten. Kungsörnens tarser är fjäderklädda ända ner till tårna, fötter och klor är mycket kraftiga, så även näbben.

Liksom andra zoologer i mitten av 1800-talet var Magnus von Wright inte helt på det klara med den gamla kungsörnens utseende, då den stannar i sitt revir vintern igenom. I "Finlands Föglar", skriver han *"Någon gång förekommer äfven hos oss en form af landtörnen (Kungsörnen), som är något mindre och har stjertens inre del marmorerad och bandad af svartbrunt på ljusare bottenfärg. Det enda jag med visshet känner om dessa örnar, är att den med mörka stjerten temligen sällan förekommer i Finland. Jag har under min lefnad ej sett flera än tre."* I själva verket handlar det om en vuxen kungsörn och inte någon avvikande färgform.

Kungsörnen rapporteras på Ekerö med två till tre observationer per år, mestadels unga fåglar, men en och annan adult fågel har även setts här. Nästan alla observationer härrör från vinterhalvåret, från oktober till mars, med ett undantag den 10 Maj 2001 då en adult fågel sträckte norrut över Svartsjövikens.

Fiskgjusen *Pandion haliaetus* har ett mycket vidsträckt utbredningsområde. Den saknas börjat endast i Syd- och Mellanamerika. Den är dock koncentrerad antalsmässigt till norra halvklotet, även om den förekommer i små bestånd även på det södra. Sverige, Finland och Ryssland hyser det största antalet gjusar i Europa, närmare 90 %. Det finns dock mindre bestånd i hela Centraleuropa ända ner mot Medelhavet samt i Skottland och Norge.

Tidigare var gjusen vanlig i hela Europa. Men sedan mitten av 1800-talet var fiskgjusen nästan helt försvunnit från Centraleuropa på grund av förföljelse. I slutet av 1990-talet har den åter ökat

Foto Göran Persson

Fiskgjuse med gädda

i Tyskland och Frankrike. Även i Sverige var fiskgjusen troligen fåtalig under 1800-talets senare del. Dock verkar fågelns utbredning i Sverige inte ha ändrats nämnvärt sedan 1800-talet. Efter fridlysning i slutet av 1920-talet ökade antalet gjusar. Denna utveckling fortsatte ända fram till införandet av biocider i jord- och skogsbruket på 1950-talet. När DDT började användas storskaligt minskade tjockleken på äggskalen med 15 %, mängden okläckbara och krossade ägg ökade samtidigt kraftigt, vilket åter decimerade arten något. Häckningsframgången ökade åter när DDT användningen förbjöds 1971. Enligt inventeringar gjorda i Mellansverige och Småland 1973-1993 ökade populationen med 1 % årligen.

Fiskgjusen saknas som häckfågel på Gotland, Västkusten samt i stora delar av Skåne och på de stora slätterna i Väster- och Östergötland. I resten av landet har gjusen etablerat sig utspjunt i anslutning till större sjöar och vattendrag ända upp till fjällbjörksskogen i Norrland. Dessutom häckar fiskgjusen även sparsamt i skärgården på Ostkusten. Det svenska beståndet beräknades

vid en riksinventering 1971 till minst 2 000 par. I mitten av 1980-talet hade arten ökat till något över 3 000 par och ytterligare 10 år senare var den svenska populationen uppe i närmare 4 000 par vilket motsvarar ca 40 % av det europeiska beståndet. Detta innebär att vi kan anses ha ett internationellt ansvar för arten. Som det ser ut idag är det främst störningar vid boplatsen som kan hota fiskgjusen.

Fiskgjusen bygger sitt bo främst i toppen av stora bredkronade tallar, men använder sig även gärna av master, kraftledningsstolpar och till och med större stenar i vattnet för placering av det stora risboet. Oftast läggs boet i anslutning till någon större sjö, men kan även ligga flera kilometer från närmsta vatten, vilket kan vara strategiskt riktigt i ett område där sjöarna inte är så fiskrika men istället flera sjöar kan nås från boet. Även brist på lämpliga boträd eller störning i närheten av sjön kan vara orsaker till att boet ligger längre bort. I det boet lägger honan normalt 3 ägg som är försedda med större och mindre ljusa och mörka bruna fläckar på gulvit botten. Ruvningen som sköts av bägge makarna

pågår i 31-41 dygn innan kläckningen sker och efter ytterligare 50-60 dygn är ungarna flygga. Ungfågeln tigger med ljudliga visslingar även en tid efter att de gett sig ut ur boet.

Fiskgjusen är långvingad och uppfattas ofta som smalvingad. Den har en vingbredd på 150 cm med en vinklad hand som avslutas med endast fyra "fingrar". Fiskgjusen har ljus undersida, mörk översida, ljust huvud med ett brett mörkt band från näbben över ögat och bakåt till nacken. Han håller ofta vingarna vinklade så att en tydlig knix kan ses vid knogen, dessutom ryttlar gjusen ofta vid födosök över vatten.

Ungfågeln är i dräkten lik den vuxne men ser ljusgulsfärgad ut på ryggen och skiljer sig oftast från hanen, men ej honan genom ett mer markerat mörkt halsband. Ungfågelns iris är orange och den adulta fågelns gul. Gjusen näbb är mörk med stålgrå vaxhud, tarserna har samma gråblå färg och de grova jämntjocka tårna är försedda med ett slags "dubbar" på undersidan. Dessutom kan yttertånen vridas bakåt för att underlätta kvarhållandet av hala fiskar, vilket är unikt bland rovfågeln. Genom att kunna stänga näsborrarna under vattnet är den ytterligare anpassad för sin speciella jakt.

Magnus von Wright skriver om gjusen *"Fiskörnen, som han äfven kallas, lefver av fisk och smärre djur. Det händer honom stundom att han felaktigt beräknat storleken af den fisk han slår, hvilken, om den var för stor, då utan barmhertighet neddrager sin angripare i vattnet, där de hvar-dera går en säker död till mötes. Fiskgjusen inslår nemligen sina klor så djupt i fisken, att han icke, åtminstone ej i hast, förmår lösgöra dem derifrån"*. Liknande händelser, som resulterar i så kallade "krongäddor" med fiskgjusens klor eller skelett fastklamrat på ryggen, har omtalats sedan gammalt i litteraturen. Detta är dock bara skrönor.

När han ryttlande uppträckt bytet sänker han sig stegvis nedåt tills lagom anfallshöjd erhållits, drar in vingarna och faller med stor hastighet, så breder han ut vingarna, och med fallriktningen ändrad framåt i spetsig vinkel med vattnet, kastar han fram klorna så att de nästan når hakan och skär som en diskus ned i vattenytan. Han tar bytet bakifrån och hans specialanpassade fötter

Foto: Örjan Engebrand

"Mitt hem är min borg"

med vändbar yttertå, som ger lika starkt grepp på bägge ryggssidorna, samt dubbade fotsulor gör att fisken inte har en möjlighet att vrida sig loss. För att komma upp ur vattnet flaxar gjusen ett stycke framåt och får då hjälp av sina långa, böjliga vingar att fort få luft under sig. Snabbt flyger han uppåt ett stycke och efter att nått höjd drar han in vingarna och faller med en skakande rörelse. När han blivit av med överskottsvattnet vänder han bytet med huvudet i flygriktningen och flyger till boet, eller om avståndet är långt och vädret lämpligt, tills han hittar en uppvind, som underlättar transporten.

Eftersom vi har gott om fiskgjuse i Mälaren, så rapporteras den naturligtvis så gott som dagligen under sommarhalvåret. Vi har även på Mäläröarna märkt en uppgång under senare tid, och glädjande nog har vi flera bon i vårt närområde. Rapporterna börjar komma in tidigt i april och klingar av i slutet av september med någon enstaka observationer i oktober. Fiskgjusarna är långflyttare med i huvudsak Västafrika som vinterviste, även om vissa flyttar mer österut och uppehåller sig i Medelhavsområdet. Sitt andra levnadsår framlever oftast de unga fåglarna i vinterkvarteren, därför ser vi bara treåriga och äldre samt juvenila fåglar här hos oss.

Information till artikeln har hämtats företrädesvis från Svensk Fågelatlas.